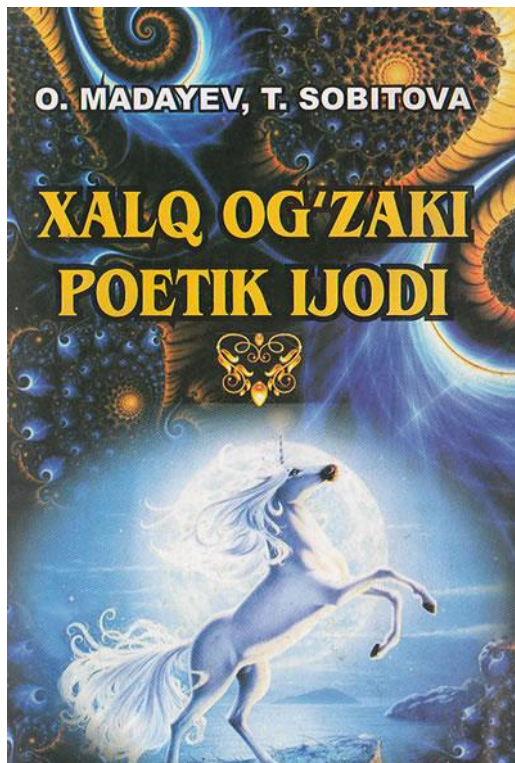

Xalq og'zaki poetik ijodi

Kollej va akademik litseylar uchun darslik

Mazkur darslikda o'zbek xalq og'zaki poetik ijodining o'ziga xos xususiyatlari, tarixi, janrlari, ayrim asarlari, marosimlari, xalq baxshilarining hayoti va ijodi haqida ma'lumot beriladi. Shuningdek, kitobga xalq og'zaki poetik ijodidan namunalar kiritilgan.

KIRISH

O'zbek xalq og'zaki ijodini o'rganish Respublikamizdagi hamma akademik litsey va kasb-hunar kollejlari talabalariga bejiz tavsiya etilmayapti. Xalqimiz niustaqillikka erishganidan so'ng o'zbekona urf-odatlar, rasm-nismlar, asrlar davomida yaratilgan dostonlar, ertaklar, qo'shiqlar haqida alohida g'urur bilan gapirila boshlandi. Har bir inson biron sohaning mutaxassisi bo'lishdan tashqari o'z xalqining farzandi bo'lmog'i lozim. Yaqin o'tmishda alia bilmaydigan kelinlarni, doston eshitmagan yigitlarni yoki askiya aytib ko'ngil chigillarini yozmagan o'zbeklarni uchratish mushkul bo'lgan. Afsuski, endilikda biron odamni maqtaydigan boisak, alia ayta olishini, silliq so'zlasliini, askiyada qat- nashishini fazilat qilib ko'rsatamiz. Deinak, bugungi kunda o'zbek qadriyatleri bulog'idan suv ichgan, o'zbekona muo- malani butun qalbiga singdirgan, to'ylarda, azalarda, ish- boshilik qiladigan, murosasi kclishmagan taraflar o'rtasini totuvlash tiradigan o'zbeklar bir oz kamayib qolibdi-da. Ana shu mulohazalardan kelib chiqib akademik litseylarda va kasb-hunar kollejlarida xalqimiz og'zaki ijodini alohida san'at turi sifatida o'rganish ma'qul topilcii.

"«Alpomish» dostonining ming yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimda Prezidentimiz Islom Abdug'aniye- vich Karimov shunday degan edi: «Alpomish» — o'zbekning o'zligini namoyon etadigan, mard va tanti xalqimizning yurak-yuragidan chiqqan, ota-bobolarimiz avlodlardan-avlodlarga o'tkazib kelayotgan qahramonlik qo'shig'idiiV.

Ana shu fikrning o'zida og'zaki ijodimizni nima uchun o'rganamiz, degan savolga javob berilgan. Xalq og'zaki ijodini, • qadriyatlarini bilmay turib, o'zbekman, deyish mumkin emas. O'zbek millatiga mansub insonning o'zbekman deyishga haqqi yo'q ekan, u odam xalqining yuziga

¹ **Prccidnt Tsлом Kariniovning «Alpomish» dosionining 1000 yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimda so'zlagan nutqi.** <>Xaji^ cy3ii> gazctasi, 1999 yil 9 noyabr. oyoq qo'ygan, ota-bobo!ari hurmatini haqoratlagan hisoblanadi.

Alohida ta'kidlash lozimki, o'lta ma'lumot beruvchi ta'im tizimida xalq og'zaki ijodini alohida o'rganish bi- rinchi marta amalga oshirilmoqda. Shu paytgacha umumiy o'rta ta'im niaktablarida ham og'zaki ijod asarlari o'rganil- gan va o'rganilmoqda.

Ammo akademik litsey va kasb-hunar kollejiarida xalq qadriyatleri xazinasini hisoblangan og'zaki ijodga joriy o'quv yili bosqichida alohida-alohida soatlar ajratildi. Bu bilan davlatimiz har bir kelajak avlodning o'tmishni mukammal- roq bilishi va idrok qilishi uchun zamin tayyorladi. Keyingi yillarda qabul qilingan davlat hujjatlariga nazar tashlar ekanmiz, o'zbek xalqi vakilining milliy g'umrini shakllan- tirishga alohida e'tibor brclganini szamiz. O'ylaymizki, xalq og'zaki ijodini o'rganish akademik litsey va kasb-hunar kollejlari talabalarining milliy g'umrini paydo qiluvchi asosiy omillardan boiib qoladi. O'z fikrimizni dalillash uchun ayrim misollarga murojaat qilamiz.

Dunyoda badiiy jahatdan mukammal, hajm jihatdan katta asarlar bor. Jahon xalqlari madaniyati xazinasidagi «Manas», «Kolevala», «Nartlar» shular jumlasidandir. O'zbek xalqi o'zining «Alpomish», Go'ro'gii haqidagi dos- tonlari bilan dunyodagi ana shunday asarli xalqlar qatoridan munosib o'rin olgan. Ma'lumki, bitta xalq maqolida olam- olam ma'no singdirilgan boiadi. Shuning uchun ba'zan bitta xalq maqolining vujudga kelishi uchun asrlar davomida xalq ijod bilan shug'ullanishga majbur bo'ladi. Mahmud Koshg'ariyning 1074-yilda yozib tugallangan «Devonu lug'otit turk» asarida ikki yuz oltmishdan ortiq maqollar yozilgan. Gulxaniy o'zining «Zarbulmasal»ida esa 400 ga yaqin xalq durdonalirni Boyo'gii bilan Yapaloqqushning quda bo'lish voqeasida misol keltirgan. Yusuf Xos Hojib, Ahmad Yugnakiy, Alisher Navoiy, Bobur asarlarida o'nlab maqollarni uchratamiz. O'zbekiston Fanlar Akademiya-

sining Aleshir Navoiy nomidagi adabiyot iliniy tekshirish instituti folklor bo'limi xodimlari tomonidan 1987, 1988 yillarda e'lon qilingan maqollar to'plamida o'n uch mingdan ortiq xalqimiz donoligi namunalari bor. Xalqimiz orasida hozirgi kungacha yashab kelayotgan minglab qo'shiqlarni, topishmoqlarni, latifalarni, yuzlab ertaklarni aytmaydismi?! Biz ana shunday ijodkor xalqning avlodimiz. Binobafin, har bir o'zbek farzandi o'zaro munosabatda boiar ekan, ana shunday buyuk xalqning vakili ekanligini unutmazligi lozim. Arziniagan buyum, boylik, narsa, hits uchun o'z g'ururini oyoq osti qilish o'zbek xalqidek yuksak darajadagi ma'naviy boylik mcrosxo'lining tabiatiga xos emasligini his qilishi lozim. Aslini olganda, «O'zbekiston — kelajagi buyuk davlat», «Barkamol avlod — O'zbekiston taraqqiyotining poydavori», der ckanmiz, ajdodlarimizning bebaho madaniy merosiga bo'lgan munosabatimiz ham samimiy tarzda o'z ifodasini topadi. O'zbek xalq og'zaki ijodi haqida ma'lumot- ga ega bo'lish Imom al-Buxoriy, Abu Mansur Motirudiy, Al-Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Imom at-Termiziy, Burhoniddin Marg'iloniy kabi jahon tan olgan allomalar- ning merosxo'ri boiishimiz uchun amaliy talabdir.

Shunday qilib, akademik litseylar va kasb-hunar kollej- larida o'zbek xalq og'zaki ijodi haqida alohida mukammal ma'lumot berishning bosh maqsadi mazkur o'quv muassa- sasi talabalarini o'zbekona qadriyatlar ruhida tarbiyalashga munosib hissa qo'shishdir. Xalqimiz yaratgan dostonlar, crtaklar, qo'shiqlar va boshqa janrlar yuzasidan ma'lumot hosil qilish. ular haqida mustaqil fikrni shakllantirish o'zbek xalq og'zaki ijodi fanining vazifalari hisoblanadi.

Kitobning darslik qismini dotsent Omonilla Madayev yozgan, majmua qismi dotsent Tojixon Sobitova tomonidan tuzilgan.

XALQ OG'ZAKI IJODI VA QADRIYATLARI DAVLAT MAQOMIDA

1991-yil 1 sentyabrda O'zbekiston mustaqil respublika deb e'lon qilindi. Yurtimizdagi, o'nlab yillar davomida kutilgan bu xabar butun o'zbek xalqini mamnun ctdi. Mustaqilligimizning dasrlabki kunlaridaaoq davlat o'tmish madaniy merosimizni qaytadan tiklash, odamlarning qalbi- da tutqunlikda yotgan qadriyatlarga keng yo'l ochish siyosatini amalga oshirdi. Har bir tadbir o'zining amaliy yechimiga ega bo'lishi bilan birga xalqqa ozodlik shabadasi- ni yetkazish maqsadini ko'zlagan holda amalga oshirildi. Millat o'tmislii va klajagi haqidagi mulohazalar, ajdod- larimiz kashfiyotlaridan hosil bo'lgan g'urur tuyg'usi o'zbekning qalbidan o'rin ola boshladi: din, madaniy meros, qadriyatlar, milliy g'urur haqida hadiksiramay, bar- alla mulohaza yuritish imkoni yaratildi.

Aslida, o'zbeklarning dunyoda ilg'or madaniyatga ega bo'lgan xalq ckanligini tasdiqlovclii fikrlar mustabid tuzum- da ham aytilgan edi. Ammo bunday hur gaplarning mual- liflari qatag'on qilingandilar. Ulaming ko'pchiligi — Fitrat, Cho'Ipon, Qodiriy, Otajon Hoshim va boshqqlar otildi. Ayrimlari — Usmon Nosh, keyinchalik Mirtemir, Said Ahmad, Maqsud Shayxzoda kabilar uzoq muddatga qamoq jazosiga tortildilar. Ammo erkinlikni, o'lmishdagi xalq allo- malarining kashfiyotlarini targ'ib etuvchi asarlar tizimi to'xtab qolmadi. 60—70-yillar adabivotimizning she'riyat maydoniga yosh ijodkorlar sifatida kirib kelgan Erlcin Vohidov, Abdulla Oripov kabi shoirlar «O'zbekim», «O'zbekiston» kabi lirik asarlar yaratdilarki, bu davrda yashagan yurtdoshlarimiz O'zbekiston qadimdan ilm- ma'rifat, kashfiyotlar va qadriyatlar yurti ekaniga komil ishonch bildira boshlagandilar. Shuningdek, 50-yiliardan Ibrahim Mo'minov, Vohid Zohidov, Parso Shams, Solih Mutallibov, Hodi Zarif kabi taniqli ziyolilar turli xil munosabatlar bilan Mahmud Koshg'ariyning «Devonu lug'otit turk», Yustjf Xos Hojibning «Qutadg'u bilig», Navoiyning «Xamsa», Boburning «Bo'ournoma» kabi bir qator asarlarini nashrga tay>'orladilar va chop etdilar. Qizig'i shundaki, bizning olimlarimiz mumtoz adabiyot namunalaridagi sobiq sovet tuzumi siyosatiga mos kelmay- dikan o'rinni keskin tanqid

qilishar, boylar va yo'qsillar madaniyati haqida turli gaplarni topishar, ammo asarlarni to'liq nashr qilish niyatlariga ham erishar edilar.

Tabiiyki: «Sobiq sovet tuzmi davrida bevosita xalq orasi- da hukmron siyosatni tanqid qiluvchi xalq og'zaki ijodi asarlari yaratilmadimi?» — degan savol tug'iladi. Gap shun- daki, xalq og'zaki ijodi asarlari yozib olinmasa, ularning ommalashuvi uchun sharoit tug'dirilmasa, ko'pincha vaqt o'tishi bilan bu asarlar o'z-o'zidan yo'qolib ketadi, aytuv- chining yodidan ko'tariladi. Ularni yozib olish esa hamisha ham amalga oshavermaydi. Bugungi kunda faqat o'sha paytlarda diniy mavzudagi rivoyat, afsonalarning mavjudligini va og'zaki xotiralarda ana shunday yo'na- lishdagi asarlar bo'lganligini e'cirof etish mumkin. Jumladan, o'z paytida O. Hoshim tomonidan yozib olingan qo'shiqlarda kolxoz tuzumiga, hamma ekin maydonlariga faqat paxta ekish siyosatiga salbiy munosabat bildirilgan qo'shiqlar borligi haqidagi xotiralar mavjud xolos. Afsuski, turli sabablar bilan bu yozuvlar yo'qolgan.

Yuqorida yurtimiz mustaqil deb e'lon qilinmasdan ham xalq qadriyatlarini tiklashga urinishlar bo'lganini aytgan edik. Ulardan biri sifatida 1990-yilda davlat tomonidan Navro'z bayramini umumxalq bayrami deb e'lon qilingani- ni, bu kun dam olish kuni deb belgilanganini va shu yili Navro'z tantanalari katta tayyorgarlik bilan o'tkazilganini ko'rsatib o'tish mumkin. Ammo bari bir 1991-yilda Vatanimizning mustaqil deb e'lon qilinishi va o'nlab mam- lakatlar tomonidan bu mustaqillikning tan olinishi o'tmish qadriyatlarimizga bo'lgan munosabatda yangi davr ochdi.

Prezidentimiz I. A. Karimovning «O'zbekiston buyuk kelajak sari» asaridagi «Mustaqil O'zbekistonni rivojlan- tiriluvchi ma'naviy-axloqiy negizlari» deb atalgan bo'limda: «O'zbekistonni yangilash va rivojlantirishning yo'li to'rtta asosiy negizga asoslanadi», — deyilgan. «Bu negizlar:

- umuminsoniy qadriyatlariga sodiqlik;
- xalqimizning ma'naviy merosini mustahkamlash va rivojlantirish;
- insonning o'z imkoniyatlarini erkin namoyon qilish;
- vatanparvarlik»' — deb belgilab qo'yilgan.

Mazkur bo'limning davomida: «Xalqning ma'naviy ruhini mustahkamlash va rivojlantirish — O'zbekistonda

¹ Karimov I. A. O'zbekiston buyuk kelajak sari. T., «O'zbekiston», 1998, 56-bet.

davlat va jamiyatning eng muhim vazifasidir», — deb ko'rsatib o'tiladi. Yurtimizda akademik itiseylar va kasb- hunar kollejlari ish boshlar ekan, talabalarga fan va hunar asoslarini o'rgatish bilan birga ularning «...ma'naviy ruhini mustahkamlash va rivojlantirish» ham muhim ma'rifiy jarayon hisoblanadi. Ma'naviy ruh xalq qadriyatlarini qadam-baqadam o'zlashtirishda namoyon boiadi. Xalq og'zaki ijodi esa asrlar davomida qadriyatlarimizning tar- kibi qismi hisoblangan. Shuning uchun akademik itiseylar va kasb-hunar kollejlari o'zbek xalq og'zaki ijodini alohida fan sifatida o'qitila boshlashni og'zaki ijodimizga va qadriyatlarimizga davlat maqomini berish bilan teng tadbir sifatida ta'kidlash mumkindir. «Milliy madaniyatning o'ziga xosligini tiklashga alohida e'tibor berish kerak»², — deyila- di bu asarda. Bu mulohazadagi alohida e'tibor qilishimiz lozim bo'lgan filer ma'naviy boyliklarimining, shu jum- ladan, xalqimiz asrlar bo'yi yaratgan og'zaki ijodimizning boshqa xalqlarimizdan farqli jihatlarni aniqlashga qaratil- lishidir. Ma'lumki, xalq dostonlarimizning ijrosida ming yillik an'analar singdirilgan. Ayniqsa, Samarqand doston- chiligidagi baxshining do'mbira jo'rligida doston aytish usuli, she'riy parchalarni bo'g'izda kuylashi Osiyo qit'asi shimolidagi shamanlar ijrosiga hamohangligi bilan diqqatni jalb qiladi. Shamanlar faoliyati esa minglab yillar bilan o'zlanadi. Demak, o'zbeklarda ham uzoq-uzoq davrlardan buyon davom etib kelayotgan san'at namunalari belgilari saqlanib qolgan ekan. Shu bilan birga, xalqimizda askiya, yor-yor, o'lan aytish kabi so'z san'ati bilan

bog'liq durdo- nalarimiz borki, ularni qayta tiklash, xalqqa qaytarish biz — o'zbeklarning o'zbekligini ta'kidlash, milliy ruhimizni rivoj- lantirish bilan aloqadordir. Milliy ruhni shakllantirmay, rivojlantirmay, milliy maficura haqida o'ylash ham mumkin emas. Yana shuni ta'kidlash maqsadga muvofiq bo'ladiki, madaniyatimizning o'ziga xosligini tiklash rejasi bevosita bayrog'imiz, gerbimiz, madhiyamizni xalq noiblari tomonidan tasdiqlanishi bilan boshlandi. Bayrog'imizdagi hayotbaxsh ranglar, oy va yuiduzlar; gerbimizdagi humo qushi, Amu va Sirdaryolaru bug'doy va paxta tasvirlari,

*' Karimov I. A. O'zbekiston buyuk kclajak sari. T., «O'zbekislon», 1998. 60-bct.
'O'sha asar. 62-bei.*

madhiyamizdagi «Avlodlar mardona ruhi scnga yor» kabi misralarda aynan biz — o'zbeklarning tabiati, ajdodlar xoti- rasi, kclajakka umidimiz o'z ifodasini topgan. Bularning hammasi: «O'zbek xalqining yuksak milliy qadr-qimmat, or-nomusi va shon-sharafi, lining o'ta mchribonligi va sof vijdonligiga asoslangandir». Ayni chog'da: «O'z xalqiga, lining an'analariga, tili va madaniyatiga muhabbat va hur- matni tarbiyalamasdan turib, o'z xalqini millatlarning butun jahon hamjamiyatida tenglardan biri sifatida idrok qiluvchi haqiqiy insonni, o'z Vatanining jonkuyarini tarbiyalash mumkin cmas».'

O'zbekiston davlati va Prezidentimiz Islom Karimov yosli avlod tarbiyasiga mustaqilligimizning dastlabki kunla- ridan alohida diqqat va c'tibor bilan qarab kelmoqda.

«O'zbekiston buyuk kelajak sari» asarida tayanch nuqta sifatida aytilgan fikr va mulohazalar keyinchalik — 1997-yil 29 avgust kuni O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi IX scssiyasidagi yurtboshimiz nutqida yana rivojlantirildi. Bu nutqda milliy qadriyatlarga davlatimiz tomonidan nima uchun bu qadar katta ahamiyat berilayotganini asoslovchi iqtibos keltirilgan. Mazkur iqtibos Chor Rossiyasining Turkiston o'lkasidagi general-gubernatori M. Skobolcv ga- pidan olingan edi: «Millatni yo'q qilish uchun uni qirish shart emas, uning madaniyatini, san'atini, tilini yo'q qil- sang bas, tez orada o'zi tanazzulga uchraydi».

Haqiqatan ham, M. Skobolev qo'lidan kelgan harakat- ni qilib kctdi. Undan keyin bu harakat sobiq sovet tuzumi tomonidan davom ettirildi. Tabiiyki, 120—130-yil davorni- da keltirilgan zararni 5—10 yilda bartaraf qilish mumkin emas. Shuning uchun akademik litsey va kasb-hunar kolle- jining talabasi xalq og'zaki ijodini, milliy madaniyatimiz asoslarini, ona tilimiz imkoniyatlarini qanchalar tez o'zlashtirsa, mustaqilligimizni ko'ra olmaydigan odamlarga aarshi shu qadar qaqshatqich zarba bergan bo'ladi. Va, aksincha, xalqimiz o'tmishiga loqaydlik bilan qarash dush- manlarimiz tegirmoniga suv quyish bilan barobardir. Shuning uchun ham Islom Karimov qayta-qayta buyuk ma'naviyatimizni tiklash, milliy an'analariga qadriyatlarimiz asosi sifatida munosabatda bo'lish zaruratini qayd etadilar. 1997-yilda qabul qilingan O'zbekiston Respublikasi «Kadrlar tayyorlash milliy dasturi»da «Ma'naviy-axloqiy tarbiya va ma'rifiy ishlar» alohida bo'lim sifatida tasdiqlan- di. Unda yosh avlodni ma'naviy-axloqiy tarbiyalashda xalqning boy milliy madaniy-tarixiy an'analariga, urf-odat- lari hamda umumbashariy qadriyatlarga asoslangan samarali tashkiliy, pcdagogik shakl va vositalari ishlab chiqilib, amaliyotga tatbiq ctish zarurligi ta'kidlanadi. O'zbek xalq og'zaki poctik ijodini alohida fan sifatida o'qitilishi ana shu vazifani ijobiy hal qilishga ham samarali ta'sir ko'rsatadi.

«Tafakkir» jurnalining 1998-yil 2-sonida Prezident Islom Karimovning jurnal bosh muharriri savollariga bergan javoblari e'lon qilindi. Avvaio aylish kcrakki, bu javoblarning butun mohiyatidan yurtboshimizning xalq va mamlakat kelajagini o'tmisli qadriyatlarisiz tasavur qil- masligi ko'rinib turibdi. Bugungi kunda amalga oshi- rilayotgan har bir tadbirda o'tmish madaniyatimiz, milliy an'analarimiz poydevor vazifasini o'tamoqda. Mazkur poy- devor savol-javobda ham o'zining yorqin ifodasini topgan- ligi bilan e'tiborni jalb qiladi.